

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2024.6.7>

DZIAŁANIA OPERACYJNE I ŚLEDTCZE KGB PRZECIWKO UKRAIŃSKIM DYSYDENTOM PO POGROMIE STYCZNIOWYM W 1972 R.

Bohdan Paska

kandydat nauk historycznych,

Docent Katedry Historii Ukrainy i Metod Nauczania Historii

Podkarpacki Uniwersytet Narodowy im. Wasyla Stefanyka (Iwano-Frankiowsk, Ukraina)

ORCID ID: 0000-0002-5452-5254

bohdan.paska@pnu.edu.ua

Adnotacja. Artykuł naukowy stanowi wszechstronne i obiektywne studium działań operacyjno-śledczych Komitetu Bezpieczeństwa Państwowego (KGB) przeciwko ukraińskim dysydentom w pierwszych miesiącach kampanii represyjnej 1972 roku. Analizowane są czynności śledcze w sprawach karnych przeciwko uczestnikom ruchu oporu, ujawniane jest zachowanie więźniów objętych śledztwem, badane są aresztowania przedstawicieli inteligencji ukraińskiej w okresie luty–maj 1972 r., a także metody stosowane przez służby specjalne do inwigilacji i kontroli operacyjnej nad zachowaniem zarówno aresztowanych dysydentów, jak i społeczeństwa. Obiekty tajnej sprawy „Blok” są na wolności. Autor stwierdza, że represyjne działania KGB wobec aresztowanych ukraińskich dysydentów miały charakter scentralizowany i były koordynowane przez kierownictwo służb specjalnych. Przesłuchania dysydentów prowadzono z zastosowaniem presji moralnej i psychologicznej, szantażu, zastraszania, a także łączono je z operacyjnymi metodami prowadzenia rozmów za zamkniętymi drzwiami, mającymi na celu uzyskanie jak najpełniejszych informacji o podejrzanych.

Słowa kluczowe: ukraiński ruch dysydencki, reżim sowiecki, Komitet Bezpieczeństwa Państwowego (KGB), represje, sprawa „Blok”, powszechny pogrom.

OPERATIVE AND INVESTIGATIVE MEASURES OF THE KGB AGAINST UKRAINIAN DISSIDENTS AFTER THE JANUARY POGROM OF 1972

Bohdan Paska

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-5452-5254

bohdan.paska@pnu.edu.ua

Abstract. In the provisions of the scientific article, a comprehensive and objective study of the operational and investigative measures of the State Security Committee (KGB) against Ukrainian dissidents in the first months of the repressive campaign of 1972 was carried out. Investigative actions in criminal cases against members of the resistance movement were analyzed, the behavior of prisoners under investigation was revealed, the arrests of representatives of the Ukrainian intelligentsia during February–May 1972 were investigated. The article describes also the methods of monitoring and operational control of the behavior of both the arrested dissidents and the subjects of the “Block” secret case at large used by the special service. The author concludes that the repressive actions of the KGB against the arrested Ukrainian dissidents were centralized and coordinated by the leadership of the special service. Interrogations of dissidents were conducted using moral and psychological pressure, blackmail, intimidation, and were combined with operational methods of in-camera development aimed at obtaining as complete information as possible about the suspects.

Key words: Ukrainian dissident movement, Soviet regime, State Security Committee (KGB), repression, the “Block” case, the general pogrom.

ОПЕРАТИВНО-СЛІДЧІ ЗАХОДИ КДБ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ ПІСЛЯ СІЧНЕВОГО ПОГРОМУ 1972 Р.

Богдан Паска

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України і методики викладання історії

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-5452-5254

bohdan.paska@pnu.edu.ua

Анотація. У положеннях наукової статті здійснено комплексне та об'єктивне вивчення оперативно-слідчих заходів Комітету державної безпеки (КДБ) проти українських дисидентів у перші місяці репресивної кампанії 1972 р. Проаналізовано слідчі дії за кримінальними справами проти учасників руху спротиву, розкрито поведінку ув'язнених під слідством, досліджено арешти представників української інтелігенції протягом лютого–травня 1972 р., описано використовувані спецслужбою методи стеження і оперативного контролю за поведінкою як заарештованих дисидентів, так і об'єктів секретної справи «Блок» на волі. Автор приходить до висновку, що репресивні дії КДБ проти заарештованих українських дисидентів мали централізований характер і координувалися керівництвом спецслужби. Допити інакодумців проводилися з використанням морального і психологічного тиску, шантажу, залякування, а також поєднувалися з оперативними методами внутрішньокамерної розробки, спрямованими на отримання якомога більш повної інформації про підслідних.

Ключові слова: український дисидентський рух, радянський режим, Комітет державної безпеки (КДБ), репресії, справа «Блок», генеральний погром.

Вступ. У середині січня 1972 р. зі згоди вищого партійного керівництва Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) працівники Комітету державної безпеки (КДБ) провели масштабну хвилю репресій проти українського дисидентського руху. За ґратами опинилися два десятки інакодумців, переважно із київського та львівського осередків руху спротиву, серед яких були Іван Світличний, Євген Сверстюк, Василь Стус, Микола Плахотнюк, Зіновій Антонок, Олександр Сергієнко, Леонід Плющ, Леонід Селезненко, Данило Шумук, В'ячеслав Чорновіл, Ірина Калинець, Стефанія Шабатура, Іван Гель, Михайло Осадчий та ін. Арешти були результатом часткової реалізації справи групової оперативної розробки КДБ під назвою «Блок», яку було заведено на лідерів українського національного руху ще влітку 1971 р. Приводом до хвилі затримань українських дисидентів у січні 1972 р. був арешт Ярослава Добоша – громадянина Бельгії, який за завданням Закордонних частин Організації українських націоналістів (ЗЧ ОУН) зустрічався у Києві та Львові із представниками руху спротиву. У наступні місяці працівники КДБ продовжили комплекс заходів оперативного та слідчого характеру проти українських дисидентів в ув'язненні й на волі з метою повного придушення руху спротиву.

Події т. зв. генерального погрому або другої хвилі арештів українських дисидентів 1972–1973 рр. в історіографії ставали предметом розгляду в контексті дослідження загальних тенденцій розвитку руху спротиву радянському режиму в працях Георгія Касьянова (Касьянов, 2019: 150–159), Анатолія Русначенка (Русначенко, 1998: 189–192), Юрія Данилюка й Олега Бажана (Данилюк, Бажан, 2000: 196–200), Бориса Захарова (Захарова, 2003: 106–108). Окремі важливі аспекти проведення цієї хвилі репресій проаналізовано в розвідках Олега Бажана (Бажан, 2013), Ярослава Антонюка (Antoniuk, 2019), Богдана Паски (Паска, 2022). Особливості розправи над В'ячеславом Чорноволом простежив історик Василь Деревінський (Деревінський, 2016: 163–170), над Іваном Дзюбою – Юрій Шаповал (Шаповал, 2023), над Іваном Світличним – Богдан Паска (Паска, 2024). Перипетії слідства й судової розправи над Василем Стусом знайшли своє відображення у праці його сина Дмитра Стуса (Стус, 2005: 242–319). Тим не менше, конкретні особливості проведення оперативно-слідчих заходів КДБ щодо заарештованих дисидентів у перші місяці після січневої хвилі арештів 1972 р. ще не ставали предметом всебічного дослідження в сучасній українській історіографії.

Основна частина. Метою статті є комплексне та об'єктивне вивчення оперативно-слідчих заходів КДБ проти українських дисидентів у перші місяці репресивної кампанії 1972 р. Завданнями дослідження є аналіз слідчих дій за кримінальними справами проти учасників руху спротиву, розкриття поведінки ув'язнених під слідством, опис арештів представників української інтелігенції протягом лютого–травня 1972 р., вивчення використовуваних КДБ методів стеження й оперативного контролю за поведінкою як заарештованих дисидентів, так і об'єктів справи «Блок» на волі.

Матеріали і методи досліджень. Основою джерельної бази статті стали раніше засекречені документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), в першу чергу спеціальні та інформаційні повідомлення керівництва КДБ при Раді Міністрів (РМ) УРСР на адресу вищого партійного керівництва, а також кремлівського центру. Використовувалися також матеріали опублікованих кримінальних справ 1972 р., заведених на В. Чорновола (Чорновіл, 2007) та В. Стуса (Справа Василя Стуса, 2019). У статті розглядаються репресивні дії КДБ проти українських дисидентів у хронологічному проміжку від січня до червня 1972 р., від завершення активної фази січневих арештів до організації прес-конференції Ярослава Добоша та його видворення з країни. Методологічною основою статті виступили принципи об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів.

Результати та їх обговорення. У перші місяці слідства у рамках справи «Блок» керівництво КДБ мало на меті в першу чергу довести значний рівень зв'язків українського дисидентського середовища з еміграційними організаціями (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1034. Арк. 213; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1042. Арк. 127). Інакочумців намагалися представити як групу політичних шпигунів, які передавали компрометуючу щодо радянського режиму інформацію за кордон. Тому під час допитів заарештованих об'єктів справи «Блок» дуже часто звучали питання щодо їх зустрічей з іноземними туристами. Паралельно слідчі документували інформацію про створення, зберігання і поширення заарештованими та їх однодумцями на волі самвидавної літератури, значні обсяги якої було вилучено в ході січневих арештів (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1034. Арк. 238). Зрештою, саме активна участь дисидентів у розповсюдженні самвидаву, а також поширення ідей українського національного руху усним шляхом стали основою для висунення щодо більшості з них у другій половині січня 1972 р. офіційних звинувачень за ст. 62 Кримінального кодексу (КК) УРСР («антирадянська агітація і пропаганда») або ст. 187–І («поширювання завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад») (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1034. Арк. 1).

Вже до кінця січня 1972 р. керівництво республіканського КДБ провело ряд організаційних заходів для «оперативного і якісного розслідування» діяльності об'єктів справи «Блок». На кожного заарештованого було створено слідчо-оперативну групу, до складу якої включено 1–2 слідчих, а також оперативних працівників – розробника і пошуковця. Проведено нараду, на якій учасникам цих груп були поставлені конкретні завдання щодо повного і об'єктивного розслідування «злочинної діяльності» заарештованих. Кожна із груп складала робочий план, який включав наступні групи заходів: 1) введення у слідство даних про факти дисидентської діяльності звинувачених, які були отримані оперативним шляхом; 2) дослідження вилучених документів, засобів для їх друку та інших речових доказів; 3) здійснення оперативних заходів щодо однодумців і близьких знайомих заарештованих дисидентів. Керівництво КДБ дало вказівку всім обласним управлінням спецслужби посилити оперативну роботу щодо контактів об'єктів справи «Блок», щоб не допустити акцій протесту («ворожих і антисуспільних дій») з їх боку (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1034. Арк. 81–82).

Абсолютна більшість заарештованих відмовилися визнати свою провину після висунення офіційних звинувачень. При цьому вони у перші місяці слідства, як правило, не заперечували фактів поширення самвидавної літератури, проте зауважували, що не вважають такі дії «антирадянськими». Чимало ув'язнених дисидентів під час допитів намагалися не називати прізвища своїх знайомих, часто не бажали надавати слідчим конкретну інформацію про факти розповсюдження самвидаву чи зустрічі з іноземними туристами. Для того, щоб не давати покази проти однодумців, підслідні посилалися на нібито погану пам'ять або етичні міркування, а іноді прямо говорили, що не бажать зашкодити своїм друзям. Такої лінії поведінки, зокрема, дотримувалися О. Сергієнко, Л. Плющ, В. Стус, М. Плахотнюк, Є. Сверстюк, В. Чорновіл та ін.

Леонід Плющ під час слідчих дій намагався використовувати тактичні методи, викладені в його рукописі «Психологічні прийоми на допиті»: він не заперечував фактів зберігання вилучених під час обшуку документів, проте не давав показів про осіб, від яких отримав самвидав та випадки поширення цих матеріалів. Наприкінці січня 1972 р. дисидент відмовився від дачі показів, заявивши, що «вважає органи КДБ антирадянською організацією» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1034. Арк. 3; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. Арк. 286). Євген Сверстюк теж не свідчив проти однодумців, а не для протоколу заявляв слідчим, що не пройде і 20-ти років, як ідеї, за які він бореться, візьмуть верх (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1038. Арк. 66).

Досить сміливою була поведінка В. Стуса, який, перебуваючи в слідчому ізоляторі КДБ, під час заповнення заявки на закупівлю продуктів після зазначення конкретних продуктів дописав слова «свобода» і «справедливість» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1038. Арк. 5). Під час допитів поет визнав, що є автором вилучених у нього віршів, проте заперечив їх «антирадянський» чи «наклепницький» характер. Заявив, що займався виключно літературною, а не політичною діяльністю, і свій арешт розцінює як розправу над молодістю українською творчою інтелігенцією (Справа Василя Стуса, 2019: 92–94). У відповідь слідчі КДБ вирішили посилити тиск на ув'язненого через використання психіатричних репресій. У травні 1972 р. В. Стусу у Київській лікарні № 21 було проведено судово-психіатричну експертизу, яка, проте, визнала дисидента здоровим та осудним (Справа Василя Стуса, 2019: 128–132; Стус, 2005: 281–282). Наступного місяця висунуті обвинувачення були перекваліфіковані із ст. 187–І на більш жорстку ст. 62, ч. І КК УРСР (Стус, 2005: 290).

В'ячеслав Чорновіл під час висунення обвинувачення взагалі відмовився знайомитися з відповідною постановою і заявив, що вважає свій арешт незаконним, тому брати участі у слідстві не буде. 22 лютого 1972 р. він подав скаргу на ім'я прокурора Львівської обл. з проханням змінити йому міру покарання на непов'язану з утриманням за ґратами. Після отримання відмови дисидент заявив, що буде повністю бойкотувати слідчі дії (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1038. Арк. 77). Натомість він регулярно подавав численні клопотання на адресу слідчих органів та вищого керівництва КДБ стосовно порушень під час процесу ведення слідства в його справі, вимагаючи звільнення з незаконного ув'язнення або хоча б надання побачення з рідними (Чорновіл, 2007: 105–108, 114–120, 127–129).

Оскільки В. Чорновіл не давав жодних показів про свою роль у створенні самвидавного часопису «Український вісник» та щодо дисидентської активності інших заарештованих, слідчі навесні 1972 р. вдалися до психологічного тиску на арештанта. Його повністю ізолювали від будь-яких зв'язків зі зовнішнім світом і шантажували можливими затриманнями дружини Атени Пашко та сестри Валентини Чорновіл, а також посиленням репресій проти тих дисидентів із його близького оточення, що перебували на волі (Деревінський, 2016: 166; Чорновіл, 2007: 97, 105–106). Водночас у квітні 1972 р. в'язню повідомили про плани нібито випустити його на волю у відповідь на звернення канадських та італійських комуністів (Чорновіл,

2007: 108). У результаті слідчі КДБ зуміли отримати від В. Чорновола 22 травня 1972 р. заяву з окремими показами про «Український вісник», зокрема, про ідею його створення, завдання і тактику виготовлення номерів журналу. Водночас журналіст заперечив будь-яку причетність усіх заарештованих дисидентів до створення часопису (Чорновіл, 2007: 115–119). У подальшому дисидент не дав жодних показів про самвидавний журнал, а коли ним було виявлено методи шантажу з боку кадебістів – відмовився від вищезгаданої заяви. Наприкінці травня В. Чорновіл під час допитів намагався відвернути окремі звинувачення, які були висунені іншим політв'язням – Миколі Плахотнюку та Ірині Калинець (Чорновіл, 2007: 120–125).

У той же час З. Антонюк під тиском слідчих до березня 1972 р. таки дав окремі покази про вилучені в нього номери часопису «Український вісник» та працю Д. Шумука «Оповідання про пережите» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. Арк. 276). Сам Д. Шумук теж досить швидко розповів працівникам КДБ про передачу своїх спогадів на зберігання та редагування І. Світличному, Н. Світличній, Є. Сверстюку, З. Антонюку та ін. (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1038. Арк. 8). Леонід Селезненко повідомив слідчим обставини зустрічей із Я. Добошем і чехословацькою студенткою Анною Коцур, поширення окремих самвидавних матеріалів (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1038. Арк. 61). Уже з другої половини січня 1972 р. потрібні кадебістам покази про розповсюдження самвидаву почала давати С. Шабатура (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1038. Арк. 123).

Робота слідчих органічно поєднувалася із продовженням оперативних заходів щодо ув'язнених дисидентів, ключовою метою яких було отримання якомога більшої кількості інформації про них. Основними методами оперативної роботи КДБ були використання внутрішньокамерних агентів та прослуховування. Зокрема, розробка Л. Плюща після арешту здійснювалася з використанням агента «Нестерова» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. Арк. 288). Поведінка І. Світличного в камері контролювалася за допомогою заходу «Т» (підслухувальної апаратури) (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1038. Арк. 21). Проводилася активна робота щодо пошуку осіб із числа односторонців і близьких знайомих заарештованих дисидентів, яких можна було б використати в ролі свідків. (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1034. Арк. 158) Чимало показів на заарештованих в перші місяці реалізації справи «Блок» слідчі КДБ отримали від Зеновії Франко (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1034. Арк. 124–125), Григорія Чубая (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1034. Арк. 159–160) та Анни Коцур (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1040. Арк. 102–103).

Продовжувалися й арешти найбільш активних дисидентів, які залишилися на волі після січної хвилі репресій. Зокрема, 15–17 лютого 1972 р. у м. Нальчику (Кабардино-Балкарська АРСР, Росія) було заарештовано і згодом доставлено в Київ близького контакта об'єктів справи «Блок», сина Головного Командира Української повстанської армії (УПА) Юрія Шухевича. Він потрапив у поле зору КДБ як автор документа програмного характеру «Роздуми вголос», який був раніше вилучений в одеської дисидентки Ніни Строкатої. Під час обшуку в Ю. Шухевича теж знайшли цей документ, а також есей раніше засудженого історика Валентина Мороза «Мойсей і Датан» та збірку поезій літератора Миколи Холодного «Крик з могили», що стало достатнім приводом для ув'язнення (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. Арк. 17–18).

До кінця лютого 1972 р. працівники КДБ зібрали й систематизували інформацію оперативного характеру про ступінь поширення в республіці «антирадянських і наклепницьких» віршів Миколи Холодного і нанесену ними «політичну шкоду». Було встановлено, що збірка «Крик з могили» була опублікована за кордоном, а вірші поета поширювалися самвидавним шляхом у Києві, Львові, Одесі, Херсоні, Умані та ін. містах. Сам дисидент після хвилі арештів перейшов на нелегальне становище і став переховуватися від каральних органів у Києві, Житомирі й Черкаській обл. Зрештою, М. Холодного було затримано 20 лютого 1972 р. та запропорено до київського слідчого ізолятора КДБ (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. Арк. 61–62).

Протягом 11–14 квітня 1972 р. відбулися затримання й арешт Бориса Ковгара – музейного працівника, колишнього агента КДБ, який під впливом спілкування з дисидентами відмовився подавати доноси в каральні органи та вийшов зі структури агентурної мережі. На початку 1972 р., у відповідь на хвилю арештів, він написав декілька звернень до свого колишнього куратора – слідчого В. Даниленка – у яких викривав таємні методи роботи радянських спецслужб та ставав на захист репресованих дисидентів. У результаті офіційних обшуків та оперативних заходів КДБ у Б. Ковгара та його знайомих були вилучені тексти цих звернень, збірку його віршів «націоналістичного і шкідливого змісту» та щоденник із «антирадянськими записами». Зрештою, музейного працівника було виключено з партії та заарештовано, а кадебісти провели внутрішнє службове розслідування за фактами «неправильної роботи» з Б. Ковгаром як із агентом (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1042. Арк. 2–10).

Серйозну попередню підготовку було здійснено напередодні арешту одного з лідерів київського дисидентського осередку, літературного критика Івана Дзюби. Його праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яка отримала значне поширення у самвидаві, була написана з марксистських позицій, а ідеї мали певне розуміння в середовищі вищого партійного керівництва республіки. Перший секретар Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії України (КПУ) Петро Шелест та його оточення, очевидно, не виявляли особливого зацікавлення у відкритих репресіях особисто проти І. Дзюби. Тому керівництво КДБ додатково звертало увагу ЦК на те, що літературний критик значно активізував свої зустрічі з іншими об'єктами справи «Блок» після сіневих арештів (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1038. Арк. 311–312). Зрештою, 7 лютого 1972 р. партійне керівництво доручило комісії у складі А. Скаби, В. Євдокименка, Ю. Збанацького, В. Козаченка, Л. Нагорної, П. Недбайла, В. Чирка, М. Шамоти, П. Яшука розглянути трактат І. Дзюби на предмет його відповідності пануючій ідеології та політиці радянського режиму. Вже за тиждень комісія дійшла висновку, що «Інтернаціоналізм чи русифікація?» «є від самого початку й до кінця пасквілем на радянську дійсність,

на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1034. Арк. 305–320). 22 лютого на засіданні Політбюро ЦК КПУ висновки комісії було офіційно затверджено, роботу І. Дзюби оголосили «ворожою і антирадянською» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1038. Арк. 312). Фактично було дано згоду на притягнення дисидента до кримінальної відповідальності, і вже на початку березня його виключили зі Спілки письменників України. Арешт І. Дзюби відбувся 18 квітня 1972 р., цього ж дня працівники КДБ провели серію обшуків у його близьких знайомих – Віталія Федорченка (Київ), Олеса Бердника (Київ), Леоніда Мартиненка (сміт Градизьк Полтавської обл.), Василя Захарченка (Черкаси), Євгена Концевича (Житомир) та ін. (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1040. Арк. 273–276).

У ході січневих арештів 1972 р. було проведено обшук у сестри І. Світличного Надії Світличної, під час якого вилучено чимало самвидавних матеріалів, в т. ч. твори Д. Шумука «Оповідання про пережите», М. Осадчого «Більмо», Є. Сверстюка, В. Стуса та ін. Працівники КДБ висунули їй звинувачення за ст. 62 у поширенні нелегальної літератури. Із урахуванням того, що на утриманні дисидентки був малолітній син Ярема, дисидентці було обрано запобіжний захід у вигляді підписки про невиїзд. Надія Світлична вирішила не йти на співпрацю зі слідством, відмовилася давати покази, продовжила підтримувати тісні відносини з дисидентами, що залишалися на волі. У якості покарання голова КДБ при РМ УРСР Віталій Федорчук на початку травня 1972 р. запропонував П. Шелесту замінити їй підписку про невиїзд на тримання під вартою, а дитину передати під опіку державним установам (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1044. Арк. 21–23). Після згоди першого секретаря 18 травня Н. Світличну було заарештовано, а її сина Ярему, незважаючи на наявність родичів, розмістили у Ворзельській дитячій будинку. Кадебісти внесли пропозицію влаштувати дитину в один із дитячих державних закладів м. Києва, і тільки після протестів у дисидентському середовищі її було повернуто на виховання в родину (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1044. Арк. 321).

У квітні 1972 р. за поширення самвидаву було заарештовано жителя Івано-Франківська Василя Долішнього (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1042. Арк. 172–173), а 11 травня – киянина Семена Глузмана (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1044. Арк. 101). Всього протягом лютого–травня 1972 р. за ґратами додатково опинилися семеро представників дисидентського середовища – об'єктів секретної справи «Блок» або їх контактів.

На початку слідчих дій, у січні–лютому 1972 р., майже всі заарештовані вели себе досить стійко, переважно відмовляючись співпрацювати зі слідством. Тим не менше, ситуація дещо змінилася після публікації 2 березня 1972 р. у радянській пресі «Відкритого листа» З. Франка із засудженням власної дисидентської активності. Значною мірою під впливом цього «покаяльного» листа протягом березня київські дисиденти Л. Селезненко та З. Антонюк за власною ініціативою написали схожі заяви, у яких визнавали себе винними та засуджували свої «злочини» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1038. Арк. 335–337). Після посилення тиску з боку слідчого львівський дисидент М. Осадчий 30 березня теж написав заяву, в якій визнав, що брав участь у поширенні самвидаву й організації протестних акцій проти радянського режиму; щоправда, він продовжував підтримувати тезу про те, що дисиденти «не виношували програмних планів антирадянської діяльності», не давав потрібних показів під час допитів. Піти на співпрацю зі слідством М. Осадчий пропонував тільки після свого звільнення з ув'язнення (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1040. Арк. 45–50).

Працівникам каральних органів удалося досить швидко «зламати» поета М. Холодного. Уже за місяць після арешту, 23 і 31 березня 1972 р. він написав дві заяви на ім'я Голови КДБ при РМ УРСР, у яких визнавав свою дисидентську і творчу роботу «антисупільною», оцінював як «антидержавну» діяльність знайомих однодумців із дисидентського середовища (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1040. Арк. 65–68). Зрештою, 13 квітня, під час бесіди з начальником Управління КДБ по Київській обл. В. Фесенком поет «висловив бажання щиро-сердечно розповісти про свою злочинну діяльність та інших осіб і проявив готовність публічно виступити в газетах із засудженням такої діяльності». В умовах ув'язнення М. Холодний написав декілька поезій, компліментарних до радянського режиму, та обіцяв до 50-річчя СРСР написати збірку віршів «на патріотичну тематику» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1042. Арк. 264–265).

Працівники КДБ активізували тиск та психологічну обробку дисидентів, які виявили схильності до «каяття», з метою отримання від них якомога більшої кількості показів проти інших ув'язнених інакодумців. У доповідній записці в Москву від 26 квітня 1972 р. справи на Л. Селезненка, М. Осадчого та М. Холодного пропонувалося припинити в залежності від результатів подальших допитів та опублікувати їхні «покаяльні» заяви в пресі (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1042. Арк. 128). Кадебісти намагалися максимально використати ці успіхи для компрометації всього дисидентського руху в радянському суспільстві й за кордоном, та одночасно зробити все для посилення деморалізації тих опозиціонерів, які не піддавалися на тиск і залишалися на своїх позиціях. Зрештою, Л. Селезненко та М. Холодного після оприлюднення їх «покаяльних» заяв через ЗМІ в липні 1972 р. було відпущено на волю (Касьянов, 2019: 158). Каяття З. Антонюка та М. Осадчого визнали недостатньо щирими, і їх таки було піддано судовим репресіям.

Одночасно з каральними заходами проти заарештованих осіб працівники КДБ здійснювали стеження за дисидентським середовищем на волі, намагаючись не допустити активізації протестних зусиль інакодумців проти репресій. Зокрема, в ході спостереження за львівськими дисидентами наприкінці лютого 1972 р. було зафіксовано спроби полегшити становище своїх заарештованих друзів. Ігор Калинець, Михайло Горинь, Людмила Шереметьєва, Алена Волицька (Пашко) та ін. намагалися впливати на свідків у кримінальних справах, схилити їх до відмови від дачі показів, переховували самвидавні матеріали, займалися пошуком незалежних від влади адвокатів для захисту репресованих (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. Арк. 97). Тоді ж до рук кадебістів за посередництва агента «Овода» потрапила інформація про плани київського філософа Євгена

Пронюка відновити видання часопису «Український вісник» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. Арк. 68–70). На початку березня інформатори КДБ зафіксували підвищення активності об'єктів справи «Блок» на волі, посилення взаємних контактів між ними, обміну інформацією про арешти (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. Арк. 204).

Спеціальні повідомлення голови КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ у квітні й травні 1972 р. теж інформували про пожвавлення дисидентського середовища на волі. Під час зустрічі на квартирі Стефанії Гулик львівські інакодумці Л. Шереметьєва, Любомира Попадюк, А. Волицька (Пашко), Ігор Калинець обговорювали питання допомоги заарештованим та членам їх сімей; згодом вони відвідали Оксану Осадчу – дружину ув'язненого М. Осадчого (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1040. Арк. 154–155). До продовження протестної активності закликали інакодумці-кияни Василь Лісовий, Іван Русин, Іван Гончар (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1044. Арк. 189–192). Після проведення обшуку в лютому 1972 р. у близької до дисидентського середовища жительки м. Скадовська Херсонської обл. Лариси Гук вона звернулася із протестним листом проти зросійщення українського народу до ЦК КПУ (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 698. Арк. 40–43).

Кадебісти намагалися здійснювати оперативний контроль за діями дисидентів на волі через агентурну мережу. Вживалися й більш радикальні заходи. Ларису Гук було взято під нагляд, невдовзі заарештовано і засуджено на 1 рік позбавлення волі. У червні–липні 1972 р. було проведено спецоперацію щодо затримання Є. Пронюка та В. Лісового, яким вдалося видати екстрений випуск «Українського вісника» з інформацією про репресії, а також поширити протестний «Відкритий лист до членів ЦК КПРС і ЦК КП України» авторства В. Лісового (Касьянов, 2019: 154). Матеріали щодо Ігоря Калинця у травні 1972 р. були передані львівській прокуратурі для вирішення питання про притягнення його до кримінальної відповідальності за ст. 187–І (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1044. Арк. 191). У серпні цього ж року дисидента було заарештовано. Діяльність Л. Попадюк обговорювалася за місцем роботи на вченій раді Львівського державного університету, і більшістю голосів вона була звільнена з посади викладача (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1044. Арк. 192).

Вагомим напрямком діяльності КДБ у перші місяці після січневої хвилі репресій 1972 р. була робота щодо забезпечення ізоляції українських дисидентів від будь-яких зв'язків та підтримки з-за кордону. У ході оперативно-слідчих заходів щодо об'єктів справи «Блок» та їх зв'язків у лютому 1972 р. було систематизовано й вивчено дані про масштаби матеріальної допомоги, яку надавали емігрантські політичні організації учасникам руху спротиву в УРСР. Зокрема, кадебісти встановили, що протягом 1967–1971 рр. українські дисиденти мали зустрічі із 62 іноземцями, із яких 35 були кур'єрами «зарубіжних націоналістичних центрів». За інформацією КДБ, представники руху спротиву неодноразово отримували з-за кордону допомогу у вигляді валюти, поштових посилок та цінних подарунків. Найбільше таких посилок отримали І. Світличним, Н. Світличною, І. Дзюбою та З. Франко. Тому керівництво КДБ дало вказівку посилити контроль за іноземцями українського походження, які в'їжджали на територію УРСР, вести активну роботу щодо виявлення серед них кур'єрів діаспорних організацій. Водночас у міру посилення кампанії на підтримку заарештованих дисидентів у країнах Заходу резидентурам КДБ в країнах Європи і Америки були дані спеціальні вказівки щодо компрометації українського дисидентського руху та посилення контролю за діяльністю емігрантських політичних організацій (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1034. Арк. 213–215).

Чимало уваги було приділено перекриттю нелегального каналу передачі самвидаву з України на Захід через територію Чехословаччини (ЧССР). У результаті допитів та інших слідчих дій у січні 1972 р. в поле зору КДБ потрапила студентка Київського державного університету, громадянка ЧССР Анна Коцур, яка протягом 1970–1971 рр. вивезла за кордон більшість випусків часопису «Український вісник», праці М. Осадчого «Більмо», Є. Сверстюка «Собор у ризштованні» та ін. Після кількох допитів А. Коцур підтвердила свої зустрічі з дисидентами І. Світличним, З. Антоном, М. Плахотнюком, а також повідомила слідчим КДБ, що в Чехословаччині існує нелегальна група під кодовою назвою «У-29», до якої входили місцеві українці Павло Мурашко, Петро Гроцький та сама А. Коцур. Основним завданням цієї групи була передача на Захід політичної інформації та самвидавних матеріалів з УРСР (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1036. Арк. 1–2). Зрештою, 11 квітня 1972 р. співробітники Управління держбезпеки Міністерства внутрішніх справ ЧССР по Східно-Словацькому краю заарештували П. Мурашка, П. Гроцького та А. Коцур; у подальшому вони були піддані судовим репресіям (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1042. Арк. 119–120).

Одним із важливих завдань КДБ був збір інформації про реагування різних прошарків українського суспільства на репресивні дії проти дисидентів, який забезпечувався через розгалужену мережу агентів та інформаторів. Особливу увагу КДБ привертала відомості про реакцію суспільства на «Відкритий лист» З. Франко на початку березня та її «покаяльний» виступ на телебаченні наприкінці квітня 1972 р., виключення І. Дзюби зі спілки письменників України та його арешт (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1042. Арк. 185–188, 239–243). Очевидно, керівництво радянського режиму прагнуло переконатися в значному рівні суспільної підтримки каральних акцій проти інакодумців. Оскільки рівень охоплення населення офіційною пропагандою був дуже високим, зібрані КДБ відгуки населення переважно мали критичний характер щодо дисидентського середовища та компліментарний – щодо влади. Іншою метою збору інформації було виявлення потенційних симпатиків руху спротиву, стосовно яких каральні органи відразу розпочинали заходи перевірки та профілактики.

Наприкінці квітня 1972 р. голова республіканського КДБ В. Федорчук звітував у Москву про проведену «велику роботу» щодо отримання необхідних доказів «антирадянської діяльності» заарештованих, достатніх для передачі їх справ до суду. Такими доказами були в першу чергу вилучена під час обшуків самвидавна література, покази свідків, а також матеріали проведених експертиз. У результаті проведених слідчих заходів

були реалізовані раніше отримані оперативним шляхом дані про те, що український дисидентський рух мав значну ідейну та матеріальну підтримку з боку політичних структур української діаспори. Під час слідства було отримано матеріали, які вказували на запровадження лідерами руху «організаційних начал», що викликало особливе занепокоєння каральних органів. Основними свідченнями такого стану речей кадебісти вважали наявність у заарештованих осіб проєктів програмних документів (у Є. Сверстюка вилучено «Програму укомуністів», у близького до Л. Плюща математика Віктора Боднарчука – «Тактичні основи демократичного руху Радянського Союзу»), видання часопису «Український вісник», існування громадської каси, виділення лідерів національного руху (такими вважалися передусім І. Дзюба, І. Світличний та В. Чорновіл), дотримання дисидентами конспірації. Тому керівництво КДБ перед партійними лідерами та московським центром намагалося подати репресивні заходи 1972 р. як превентивний удар, попередження створення на території УРСР оформленої підпільної націоналістичної організації, зв'язаної зі закордонними центрами (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1042. Арк. 127–132).

Станом на квітень 1972 р. двома основними завданнями КДБ у контексті справи «Блок» залишалися виявлення авторів «Програми укомуністів», яка розглядалася слідчими як документ програмного характеру в середовищі дисидентів, а також достовірне встановлення кола осіб, які здійснювали видання журналу «Український вісник». Також керівництво спецслужби націлювало своїх працівників отримати достатні докази і покази свідків стосовно організаційної активності учасників руху спротиву. Завершення досудового слідства більшості кримінальних справ проти ув'язнених дисидентів та організація судових розправ над ними планувалося протягом літа 1972 р. Оскільки І. Дзюба, І. Світличний та Є. Сверстюк підозрювалися в причетності до написання «Програми укомуністів», працівники КДБ планували провести щодо них додатковий комплекс оперативно-слідчих заходів для внесення ясності в це питання. У контексті справ В. Чорновола та І. Геля, які, на думку слідчих, відігравали ключову роль у виданні «Українського вісника», каральні органи прагнули продовжити заходи, спрямовані на доведення їх «провини» та встановлення інших учасників редакції нелегального часопису (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1042. Арк. 129–131).

Висновки. Таким чином, протягом січня–червня 1972 р. репресивні дії КДБ проти заарештованих українських дисидентів мали централізований характер і координувалися керівництвом спецслужби. Допити інакодумців проводилися з використанням морального і психологічного тиску, шантажу, залякування, а також поєднувалися з оперативними методами внутрішньокамерної розробки, спрямованими на отримання якомога більш повної інформації про підслідних. Продовжилися спорадичні арешти найбільш активних учасників руху спротиву: за грамами додатково опинилися Ю. Шухевич, М. Холодний, Б. Ковгар, І. Дзюба, В. Долішній, С. Глузман та Н. Світличан. Абсолютна більшість дисидентів в ув'язненні відмовилися «визнавати свою провину» та заперечували проти трактування їхніх дій як «антирадянських». Посилення тиску з боку КДБ дало тільки частковий результат, адже на повну або часткову співпрацю зі слідством до червня 1972 р. пішли тільки три заарештовані учасники київського і один – львівського дисидентських осередків. Одночасно працівники КДБ ретельно стежили за учасниками руху на волі й намагалися не допустити будь-яких помітних акцій протесту проти посилення арештів. Через мережу інформаторів збиралася інформація про реагування суспільства на окремі репресивні дії КДБ. У контексті намагання спецслужби повністю ізолювати дисидентський рух від зовнішнього впливу було посилено заходи перевірки іноземних туристів на території УРСР та ліквідовано канал передачі самвидаву з України на Захід через територію Чехословаччини. За абсолютною більшістю кримінальних справ працівники КДБ станом на червень 1972 р. зуміли зібрати необхідну для передачі до суду кількість доказів «антирадянської діяльності» заарештованих дисидентів. Тим не менше, невирішеними залишалися питання пошуку авторів «Програми укомуністів» та членів редакції журналу «Український вісник», що зумовило продовження оперативно-слідчих дій за справою «Блок» у наступні місяці.

Список використаних джерел:

1. Бажан О. Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2013. Вип. 143. С. 30–36.
2. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ).
3. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). Київ : Рідний край, 2000. 389 с.
4. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою. Харків : Віват, 2016. 496 с.
5. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків : Фоліо, 2003. 144 с.
6. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. Київ : Кліо, 2019. 248 с.
7. Паска Б. Арешт Івана Світличного в 1972 р. у контексті генерального погрому українського дисидентського руху. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2024. Вип. 71. Т. 3. С. 19–25. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/71-3-3>.
8. Паска Б. Січневий погром українського дисидентського руху 1972 р.: до питання про хронологію і масштаби. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2022. Вип. 52. Т. 3. С. 14–20. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-2>.
9. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
10. Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР / уклад. В. Кіпіані. Харків : Віват, 2019. 688 с.
11. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість. Київ : Факт, 2005. 368 с.
12. Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ).

13. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. Т. 5. Публіцистика, документи, матеріали «Справи № 196» (1970–1984). Київ : Смолоскип, 2007. 912 с.
14. Шаповал Ю. Справа Івана Дзюби з відстані пів століття. *Український історичний журнал*. 2023. Вип. 5. С. 208–241. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>.
15. Antoniuk Ya. “Dobosh Case”: the biggest failure of ZCh OUN security services in resistance to KGB apparatus. *Sumy Historical and Archival Journal*. 2019. № 32. P. 20–26. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2019.i32.p.20.

References:

1. Antoniuk, Ya. (2019). “Dobosh Case”: the biggest failure of ZCh OUN security services in resistance to KGB apparatus. *Sumy Historical and Archival Journal*, № 32, pp. 20–26. DOI: doi.org/10.21272/shaj.2019.i32.p.20.
2. Bazhan, O. (2013). Spetsoperatsiia KDB URSR «Blok»: rozrobka, khid, naslidky [Special operation of the KGB of the Ukrainian SSR “Block”: development, progress, consequences]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*, issue 143, pp. 30–36. [in Ukrainian].
3. Chornovil, V. (2007). *Tvory: U 10-ty t. T. 5. Publitsystyka, dokumenty, materialy «Spravy № 196» (1970–1984) [Works: In 10 volumes, Vol. 5. Journalism, documents, materials “Cases No. 196” (1970–1984)]*. Kyiv: Smoloskyp. 912 p. [in Ukrainian].
4. Danyliuk, Yu. & Bazhan, O. (2000). *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.) [The opposition in Ukraine (the second half of the 1950s – 1980s of the 20th century)]*. Kyiv : Ridnyi kraj. 389 p. [in Ukrainian].
5. Derevynskyi, V. (2016). *Viacheslav Chornovil: dukh, shcho tilo rve do boiu [Vyacheslav Chornovil: the spirit that tears the body to battle]*. Kharkiv : Vivat. 496 p. [in Ukrainian].
6. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU) [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU)].
7. Kasianov, H. (2019). *Nezghodni: ukrainska intelihentsiia v rusi oporu 1960–1980-kh rokiv [Dissent: the Ukrainian intelligentsia in the resistance movement of the 1960s–1980s]*. Kyiv : Klio. 248 p. [in Ukrainian].
8. Kipiani, V. (Comp.) (2019). *Sprava Vasylia Stusa. Zbirka dokumentiv z arkhivu kolyshnoho KDB URSR [The case of Vasyl Stus. A collection of documents from the archive of the former KGB of the Ukrainian SSR]*. Kharkiv : Vivat. 688 p. [in Ukrainian].
9. Paska, B. (2022). Sichnevnyi pohrom ukrainskoho dysydentskoho rukhu 1972 r.: do pytannia pro khronolohiiu i masshtaby [The January pogrom of the Ukrainian dissident movement of 1972: to the question of chronology and scale]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, issue 52, vol. 3, pp. 14–20. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/52-3-2>. [in Ukrainian].
10. Paska, B. (2024). Aresht Ivana Svitlychnoho v 1972 r. u konteksti heneralnoho pohromu ukrainskoho dysydentskoho rukhu [The arrest of Ivan Svitlychny in 1972 in the context of the general pogrom of the Ukrainian dissident movement.]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, issue 71, vol. 3, pp. 19–25. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/71-3-3>. [in Ukrainian].
11. Rusnachenko, A. (1998). *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv [National liberation movement in Ukraine: mid-1950s – early 1990s]*. Kyiv : Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. 720 p. [in Ukrainian].
12. Shapoval, Yu. (2023). Sprava Ivana Dziuby z vidstani piv stolittia [The case of Ivan Dzyuba from a distance of half a century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, issue 5, pp. 208–241. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.05.208>. [in Ukrainian].
13. Stus, D. (2005). *Vasyl Stus: zhyttia yak tvorchist [Vasyl Stus: life as creativity]*. Kyiv : Fakt. 368 p. [in Ukrainian].
14. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan ta ukrainiky (TsDAHOU) [Central State Archive of Public Associations and Ukrainians (CSAPAU)].
15. Zakharov, B. (2003). *Narys istorii dysydentskoho rukhu v Ukraini (1956–1987) [Essay on the history of the dissident movement in Ukraine (1956–1987)]*. Kharkiv : Folio. 144 p. [in Ukrainian].